

ЗОРАН АВРАМОВИЋ

ДВЕ СТРАСТИ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

САЖЕТАК: У раду се анализира Ћосићево саморазумевање књижевног стваралаштва и политичког деловања. Основни извор испитивања су пишчеви петодеценијски записи. Указује се на рани почетак Ћосићевог преплитања и унутрашњег сукобљавања књижевне и политичке страсти. Наглашава се његово социологистичко схватање књижевности и улоге писца. Писац и његово дело су увек у неком односу са друштвеним приликама и токовима. Такође, истиче се и сазнајна функција књижевности. Подвлачи се колебање Ћосићевог уверења о могућности књижевности да помогне човековом самосазнању. Технолошки прогрес није савезник књижевности зато што слаби потребу читања. У таквим условима књижевна истина ће се одбранити уколико се сачува аутономија стваралаштва.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Добрица Ћосић, књижевност, политика, сазнање стварности.

Дело *Лична историја једног доба*¹ садржи и записе аутопоетичког значења, разумевање односа књижевног стваралаштва и јавног политичког живота, исказе о кризи и сумњама у сопствени стваралачки чин. Ови записи су сведочанство о томе како велики историјско-политички догађаји мењају друштво и слику о друштву али и стваралачку имагинацију – теме и значења, као и књижевну форму. (У заградама су датуми из *Личне историје једног доба*.)

¹ Добрица Ћосић, *Лична историја једног доба (1–6)*, Службеник гласник, Београд 2009.

Две ст̄рас̄ти у Ћосићу

Списатељски таленат је рано дошао у „сукоб” са политичким послем Добриће Ћосића. Упоредо са партизанском обновом земље он пише *Далеко је сунце* (1951). Убрзо открива да је у његовом бићу тесно за обе активности. „Не могу две страсти да живе у мени. Политика и књижевност можда јесу сестре, али сестре које се не трпе, које не могу да живе у истој постељи и истој кући...” (мај 1953). Већ те године он тачно именује своје интелектуалне оријентације, односно своја животна интересовања. Неће се променити до краја живота.

Револуционарни занос о изградњи новог друштва надвладао је књижевну страст у првој деценији социјалистичке Југославије. Ћосићу је важнија судбина народа од књижевног стваралаштва. У току 1953. године организовани су „избори” за органе власти, у Москви умире Стаљин. Поводом првог догађаја, млади писац са објављеном првом књигом одлази на Копачицу и Жупу и петнаест дана агитује за кандидате власти. Политика је део његовог постојања. А књижевност? „Напустио сам роман. За ово време завршио бих *Наследника*” [*Корени* – З. А.]. Као да Ћосић следи мисао Црњанског да ће „живот увек бити нешто више од литературе”.

Поводом Стаљинове смрти записује исти став: судбина народа је важнија од романа, а бранити његову судбину може само онај ко је у политици активан. „Како је могуће у овим данима бавити се књижевношћу, мислити на романе? Ја не успевам. Нисам толико талентован да би ми литература била важнија од судбине сопственог народа и револуције. Чак ми није ни жао што ће ови догађаји, можда и рат, прекинути моје књижевно стварање” (20. октобар 1953).

Није Ћосић усамљен у ставу да књижевно стварање није увек важније од практичних и животних проблема човека и друштва. Сличне речи изговорио је и Милош Црњански: „Тамо где је потребна акција, као што је потребна, у рату, у рудокопима, на мору, пискарање – пола литературе су пискарања – мора сваком писцу да се учини смешно и залудно. А још више, кад је болница, или масовна смрт, у питању.”²

Политичка страст ће бити јача од књижевне и у наредној деценији. Стварни живот људи, народа, опстанак државе, биће важнији од уметничке фикције. Писац не може да ствара а да не гледа стварни живот људи који има првенство у активностима

² Милош Црњански, *Исцунуо сам своју судбину*, прир. Зоран Аврамовић, Штампар Макарије – Ободско слово, Београд – Подгорица 2017, 238.

уметника. Живот је, пише Ћосић, значајнији од књига: „Како да зажмурим, како да оглумим, како да не мислим ово своје упропаштено доба? Ја не могу као Флобер, да сматрам живот средством и материјалом за уметност. За мене је још увек људски живот значајнији од књига; или свакако, књиге нису значајније од људи и њихових судбина. Ја сам писац због живота и за људе, а не због књига и за себе” (15. јун 1966).

Убрзо се овакав став о животу и роману мења. Ћосић се све више окреће другој страсти – књижевности. Зашто? Заокрет се не може разумети ако се промена не доведе у везу са политичким догађајим у том времену. Писац је већ ушао у један блажи сукоб са Комунистичком партијом и Титом, започет прогоном Ђиласа а настављен брионском сменом Александра Ранковића. А после 1968. године, и критике националне политике српских комуниста због Косова, књижевност је постала право прибежиште. „Очајан сам што ову свеску упорно пуним тзв. друштвеним и политичким проблемима, а мало оним што је моја, ваљда, стварна и вокација и мука: књижевност. Ништа лепо, књижевно и интелектуално не стижем последњих година да запишем. Ако некад неко буде читао ову свеску, биће згрожен мојим опустошеним животом, мојом немоћи да живим и мислим као писац” (9. јул 1967).

Свестан је да у јавној политици под влашћу једине политичке партије више нема места за њега и његове идеје. Али партија није могла да забрани његов списатељски таленат. Окреће се писању романа. „Морам да спасавам писца у себи. Дужан сам да што пре учиним све да будем само писац” (7. јул 1968).

Оно што је 1953. године била брига за судбину народа, за живот људи, и што је било значајније од писања романа, 1968. године се сагледава као стварност бирократије, власти, бољшевичке идеологије коју треба напустити. „Дозволио сам да ме победи стварност. Победила ме глупост, мржња и моћ бирократије и властодржаца. Како ћу да се ишчупам из овог безизлаза и напишем Рат?” [*Време смрти* – 3. А.] (14. август 1968).

Посвећује се 1971. године писању романа *Време смрти*, роману о Првом светском рату који ће га „удаљити од комунистичко-бољшевичке идеологије, поготову титоистичке промене”. Десет година пише овај четвортотмни роман. Да ли је потпуно окренуо леђа оној својој првој страсти – политици? Није јавно активан, али пише о политичким догађајима и личностима у својој *Личној историји једног доба*, разговара са пријатељима и говори на стручним скуповима. А када је комунистичка власт Републике Србије 1975. године уклонила осам професора са Филозофског факултета због њихове критичке мисли, он јавно стаје у њихову одбрану. „Мучим

се између пријатељске оданости професорима Филозофског факултета и дужности да, пре свега, служим свом књижевном делу. Вечита дилема свих писаца у „бурни временима”. Бурна времена ће тек уследити и видеће се колико политичка страст пребива у личности и делу Добрице Ћосића.

Већ у јесени живота, а у систему петооктобарске демократије после 2000. године, он се осврће на своју двоструку улогу у јавном простору Србије и Југославије. То што се бавио политиком, државом, идеологијом, практично и публицистички, био је налог више силе, или, по његовим речима: „био сам приморан Историјом”. Можда је тај налог допринео да је по саморазумевању за савременике био значајнији „као борац за истину и као пророк пропасти титоизма и српске трагедије, но зато што сам писао добре и занимљиве романе” (јануар 2004). А када је 2006. и 2007. године записао да су „романи мој животни биланс” и да је потрошио себе јер је целог себе уложио у своје романе, то је могло да значи одбацивање оне прве страсти. Али и несвесно превиђање чињенице да је и политика део животног биланса Добрице Ћосића.

У једном разговору за *Политику* Добрица Ћосић је потврдио, после свих искустава, спој политичког ангажмана и књижевног стваралаштва у осамдесетој години свог живота: „Од када сам постао писац, политика и књижевност су се у мени често сударали, више у времену но у значају. Судбина народа на чијем језику мислим и пишем, народа који је живео и живи патећи у беди, неслободи и неправдама, није ме знатно мање обузимала од напора да напишем добар роман. Ја јесам много снаге и времена утрошио у јавним пословима. Свој романсијерски програм нисам у целости остварио...”³

Ћосић је писац романа али и некњижевних њексиџова

Када Ћосић записује „бавио сам се српском судбином на овој земљи”, остаје недоумица како себе одређује као писца. „Ја сам писац који је себи поставио циљ да тумачи људску судбину” (13. јануар 2001). Да ли мисли само на књижевност, или и на друге текстове некњижевних жанрова?

У писму словеначком социологу Споменки Хрибар (1986) он пише: „Мене писца муче егзистенцијалне ограничености и неизвесности човека у нашем друштву и на нашем тлу; муче ме неправде, неслободе, неморал, лаж, властољубље...” Дакле, појам писца је проширен и на социјално-политичке и националне теме.

³ Добрица Ћосић, „Рушиће нас време и потомци”, *Политика*, год. СП, бр. 33013, 2. октобар 2005, 9.

Његови романи значењским слојевима обликују историју нације, политику, идеологију. О бољшевизму пише у *Грешнику*, *Ошћаднику* и *Вернику*. „О страдањима Југославије написао сам *Време власћи*, у одбрану Југославије две публицистичке књиге” (27. јун 1991). Појава група униформисаних четника у време разбијања Југославије изазива питање: „Да ли се Србија за коју сам веровао да је коначно поражена у *Деобама*, обнавља са четницима у демократији 1991. године?” (3. јул 1991).

Своју животну и књижевну повезаност са политиком потврђује разумевањем својих романа. „Друга књига *Времена власћи* је моралистички и идеолошки роман о титоизму” (јул 1998). Другим речима, ово је политички роман, или роман који обликује тему политике.

Ћосић тврди да све што је написао може да се схвати као отпор према реалности (3. фебруар 2002). Није ли ово потврда широког значења појма писца? Исказ „све што сам написао” обухвата књижевна и некњижевна дела. Он изједначава књижевне и политичке текстове у сазнајном смислу. „Књиговодство српске нације исписано је и у мојим романима и књигама. Ја сам писац за стручњаке и историчаре XXI и XXII века уколико нека атомска катаклизма не разнесе Европу...” (август 2002). А поводом позива Хашког трибунала да сведочи у процесу против Милошевића одговара: „И моје оптужбе и моја одбрана су у мојим књигама” (30. октобар 2002). Којим књигама? Романима или политичким текстовима различитог жанра?

Карактеристично је политичко и књижевно преплитање у практичном политичком послу Добрице Ћосића. У време када је био на функцији председника државе често се позива на своје књижевне јунаке. „У средишту историјских збивања и као протагонист нове националне политике, преживљавам трагизам својих књижевних јунака. У осећању моћи, права и одговорности да учествујем у одлучивању о судбини народа, ја, писац, сада се поистовећујем са својим књижевним јунацима из *Времена смрти* и *Времена зла*, протагонистима историјских збивања” (24. април 1993). Нема бољег доказа о могућностима мешања реалног и фикционалног у политичкој делатности.

Књижевности као сазнање стварности

Књижевност за Ћосића има пре свега сазнајну функцију. Она обликује трагично у човеку, осветљава зло у друштву и свету. За такву улогу књижевности писац се не спрема естетички већ сазнајно-истраживачки. За писање *Времена смрти* Ћосић је морао

темељно да проучи грађу романа. „Читаву зиму и пролеће провео сам у проучавању историјске грађе [за четврту књигу *Времена смрти* – З. А.] – докумената, архива, студија, мемоара, дипломатских депеша итд.” (1976).

Трагично се схвата на два начина. Први, општи план подразумева велику књижевност која не постоји без трагедије као суштинне људске судбине (1972). Припремајући се за приступну беседу у САНУ, записује да ће основна идеја бити да је „књижевни израз који одговара нашој епохи – трагедија и документ” (1977). Од овог општег плана Ћосић прелази на национално у трагичном поимању света и човека. Његова књижевна намера била је да искаже људску судбину српског народа у XX веку. „Да ли су моји романи адекватан израз мог дара и напора да разумем и искажем људску судбину свог народа у XX веку, његово трагично биће?” (јануар 1975).

Када је почео ратни распад Југославије, Ћосић је оптуживан од групе српских Југословена да је и он одговоран за такав крај државе. И сам се питао колики је његов удео у оружаном разбијању СФРЈ. У чему би била његова одговорност ако није имао ниједну државну и политичку функцију? У књигама. У којим књигама? Романима! „Јесам ли и ја одговоран за народно страдање, за овај ужасан рат, зато што сам својим књигама будио слободарску и демократску самосвест и достојанство Срба? Ако за то постоји и моја књижевничка одговорност ја ту одговорност прихватам. Ако та одговорност заслужује моралну осуду, онда људски живот нема никаквог смисла” (децембар 1991). Да ли се у оваквом одговору мешају књижевник, политика и књижевност? Ћосић није писао само романе већ и политичке текстове. Дакле, књижевник пише и некњижевне текстове, али поента је у основној вокацији: књижевник. У чему би се огледала његова одговорност? Није позивао на рат. Писао је у корист демократије и националне равноправности у Југославији.

Схватање књижевности као облика сазнања човека и друштва биће константа Ћосићеве поетике. Верује да књижевност у највећој мери може да помогне човеку да сазна самога себе. „Мој књижевни циљ је трагање за коренима и мотивима зла у човеку, посебно у човеку мога тла и језика... Злом и добром нашег света још увек се најсвестраније бави књижевност. Пре више хиљада година, пут човековог самосазнања означила је књижевност у најширем смислу речи” (август 1983). Међутим, књижевност нема само сазнајни значај, она је и глас побуне против стварности, при чему одбија друштвене налоге и манипулације.

Неку годину касније, Ћосић констатује немоћ књижевности да промени човека и поред тога што је „најсвестранија и најтачнија историја људи”. Откуда ова немоћ? Није због књижевности већ но-

вих друштвених услова. „Техника, урбана средина, развија сигурно нова испољавања људске природе” (септембар 1998).

После вишедеценијског списатељског и политичког искуства, Ћосић, по самоперцепцији, своју књижевност види као сазнавање српске трагичне судбине у XX веку. Он не одустаје од тврдње да је његов списатељски опус осветљавање и сазнање српског XX века. Када то тврди, он понекад мисли само на књижевност, а понекад и на друге књиге. „У 16 томова мојих романа, транспонован је читав XX век трагичне људске судбине на српској земљи. Мој живот у том сазнавању људске судбине, није био безуспешан... А писао сам под полицијском контролом, непрекидне идеолошке нападе у штампи и негативну књижевну критику... данас се унижава, руши, бојкотује моје дело и дисидентство... да нема мојих књига, српска трагедија у XX веку не би била књижевно и идејно засведочена... А спокојан сам јер сам рушио Титов мит” (новембар 2006).

Књижевност може да буде и критика неких друштвених појава. Већ је напоменуо да роман *Време власџи* Ћосић разумева као критику титоизма. У једном интервјуу он се брани од оптужби за национализам управо тврдњом да су његова дела критика национализма. На питање новинара *НИН*-а (5. фебруар 2009) да ли је тачно да је националиста, Ћосић одговара: „У титоистичком идеолошком кодексу најсатанскија је категорија ’српски националист’. Иако сам објавио седамнаест књига, још никоме није успело да у њима пронађе само једну националистичку реченицу и реч мржње против другог народа... Да сам националиста, клеветају ме само југословенски националисти и шовинисти, јер сам поред осталог, у савременој југословенској књижевности највише текста написао против национализма, као идеологије етничког егоизма, некритичне друштвене свести, колективне мржње, анахроног националног романтизма”. Дакле, очигледно је да и своје романе схвата као израз критике национализма, као неки облик јавне борбе за и против. А такву критику је писао у својим публицистичким текстовима. Ћосићево наглашавање сазнајне функције књижевности није усамљено. Српска књижевност, усмена и писана, била је облик друштвене и политичке свести колико и естетска форма.⁴

Положај књижевности у друштву

Ћосић не идеализује значај књижевности у друштву. Увиђа да она не следи увек унутрашње стваралачке путеве већ се аутори

⁴ Јован Деретић, *Пути српске књижевности – идентитет, границе, тежње*, Српска књижевна задруга, Београд 1996.

и њихова дела прилагођавају друштвеним модама. С друге стране, одређене групације и установе у друштву подстичу псеудовредности у књижевности. Тако већ у августу 1983. године он записује да је „величину дела заменила популарност аутора; стваралачку снагу – вештина и домишљатост; дубину мисли – формална иновација и тематска морбидност”. Овај исказ није локализован. Не зна се да ли се односи на српску књижевност или књижевност у другим културама. А када је реч о писцима, онда је одређенији: „У свету данас нема великих писаца” (1983).

Аутентична књижевност се супротставља друштвеним замкама – новцу, моћи и масовном укусу. Она одбија да се подвласти властима, новцу и масовној рецепцији. Таква књижевност неће остати у времену. „Књижевност која рачуна на успех код већине ризикује да изгуби најдрагоценије вернике: осамљенике” (август 1983).

После петооктобарске промене Ћосић све више пише о кризи књиге, о продору телевизијске слике и речи који потискују читалачке потребе. „Криза књиге је у ствари пропадање и смрт класичне књиге. Нешто се суштински променило у бићу света који је настао пропашћу Совјетског Савеза. Улогу романа преузима телевизија” (децембар 2002). Ћосић је неповерљив према компјутерској цивилизацији. Она читаво наслеђе Гутенбергове епохе маргинализује. У њеним оквирима класична књижевност се потискује. Надлазе генерације нечитача и гледача телевизије. Немаштина и опште очајништво, верује писац, убили су књигу.

У тој офанзиви телевизије страдају и Ћосићеви романи. Пита се шта се догодило са јунацима његових романа. Да ли су ти романи сачували вредност? „Мртав је свет мојих романа, од мојих романа остала је само хартија. Ја сам сада приморан да живим са гледаоцима телевизије и са гомилом дрекаваца који ме мрзе само зато што ми глупачки завиде верујући да сам славан, богат, моћан” (2002).

Какав је однос технологизације друштва и потребе читања? Ћосић верује да ово друго губи културну утакмицу. Нове технологије су промениле навику читања и потиснуле класичне критеријуме вредновања књижевног дела. „Читалац ће бити једна од најређих социјалних појава. Особењак. Биће, просто, зверка... Читање ће бити најређе занимање, порок, анахрона страст” (август 2001). С друге стране, „модерно” је изједначено са вредношћу. Телевизија је измислила рекламу о „бестселерима”. На појаву новог друштвеног и технолошког окружења књижевности Ћосић одговара да даровито надживљава модерно и да се не памте „рекламирани бестселери” већ добре књиге (2004). Усталом, ново време је, како је приметио, без великих писаца и великих романа.

Нема знакова оптимизма за књигу. Нада је да ће увек бити усамљеника који држе књигу подалје од нових средстава комуникације. Па ипак, вредност књиге је непролазна. Ћосић записује да му умрле пријатеље замењују романи упркос интернет технологији. „Наступило је доба слике и интернета – кратки, љубавни, криминални бестселери. Нико нема данас интерес да чита Балзака, Толстоја, Томаса Мана... И све ће мање имати времена. Ова цивилизација скраћује људима време за пун, слободан живот; она је створила индустрију информација и забаве, која реално и фиктивно поништава време” (децембар 2009).

За социологију књижевности изузетно је значајан његов исказ о односу неслободе и стваралаштва. На сопственом искуству потврђује да држава која је уређена системом репресија може да буде стваралачки изазов за ствараоца. „Само малом духу и медиокритету смета неслобода, јер они размишљају у равни реалности и фактицитета неслободе и потчињавања. Истинском дару и мислиоцу, отпор, потчињавање неслободе бивају подстицаји; они приморавају мисао и машту на највише напоре, на сударе и побеђивање; неслобода приморава човека да се згусне и изрази своје највеће врлине и способности... да нисам прогањан и спутаван да говорим своју истину, никада не бих написао *Време зла* и *Време властии*... Ни Пишчевих записа после *Деоба* и *Времена смртии*, мојих најзначајних књига. Мене – писца, створило је доба неслободе и отпора” (3. јануар 2002).

Није време неслободе створило само Ћосића. Искуство успешног књижевног одговора на политички изазов налазимо у српској послератној књижевности (1945–1990). Стваралачки успешан отпор књижевности систему комунистичког социјализма може се доказати њеним уметничким вредностима. *Политички догађаји* (Први и Други светски рат, Информбиро и Голи оток, стаљинизација после рата, стаљинизам у СССР-у), *политичке личности* (Стаљин, Тито, Ђилас) *политичке идеје* (социјализам, нација, грађанско друштво), *политичко мишљење и понашање*, били су водећи књижевни семантеми у српској књижевности. Дакле, недемократски и антидемократски облици власти подстичу уметност на ново откривање света стварности, нове теме и мотиве стваралачког обликовања, али и на откривање нове форме, нових поступака, нових начина остваривања естетских вредности.

На положај књижевности у друштву утиче и *књижевна критика*. Она својим различитим судовима доприноси читаности, заправо култури читања и вредновања. Ћосићево мишљење о књижевној критици у Србији мењало је правце и оцене. Сматрао је од раних дана да је она део књижевности, односно стваралачка

дисциплина књижевности. Постоји и друга врста књижевне критике, она која се објављује у дневним новинама. Таквој критици пожелело је виши квалитет у оцењивању и описивању дела о којима пише. „А ако је један вид новинарства, културне публицистике и пропаганде, онда бих јој пожелело већу одговорност, богатије идеје и естетичку културу... Било би добро да носи једно креативније осећање за историју и друштво у коме јесмо” (1971).

Са растућим разликама у поетикама и рецепцији књижевних дела, Ћосић прихвата идеју о делу као „отвореном феномену”, који сваки читалац може да тумачи на свој начин. „Увек сам сматрао књижевно дело једним отвореним феноменом који даје право да се схвати онако како то читалац и прималац његов може и жели” (1994). Ћосић зна да постоји лично искуство читања, да постоји предразумевање, јер свако ко узме књигу у руке није је узео први пут. Такође, књига се чита са неким знањима и осећањима, навикама.

Толерантан када су у питању различите књижевне критике, Ћосић не одустаје од њиховог вредновања. После 2000. године, он је отворено несагласан са постмодернистичком критиком. „Домаћи постмодернизам у књижевности успоставио се као посткомунистичка идеологија једне генерације... Српски постмодернисти су се сабрали око једне затворене поетике, да не кажем котеријашке поетике...” (2001). Зашто је оспоравао вредност ове критике, није разјаснио у својим записима. Претпостављао је да она не прихвата његове романе. Али ово не треба да изненађује. Друштвено-културне околности условљавају индивидуално читање књижевних дела. Такође, друштвено вредновање књиге и књижевности, политичко-идеолошка опредељења читаоца, утичу на „дијаграм успеха једне књиге”. Има проучавалаца књижевности који тврде да је успех књиге у јавности и код читалаца „углавном друштвена појава”.⁵

Писац треба да следи истину

Ћосић горљиво брани аутономију писца и његовог стваралаштва. Та одбрана се поклапа са критиком комунистичке власти, која је лако посезала за репресивним средствима против уметничких, а пре свих књижевних дела. Писац мора да следи своју савест и да се клони лажи. Он је у служби своје истине а не у идеолошкој, политичкој заповести. „Хиљадити пут сам опоменут: писац мора да говори само по својој савести и памети: не сме никад да служи идеологији власти, држави, цркви... Он служи својој истини, људима, уметности” (1. април 1981).

⁵ Рене Велек, Остин Ворен, *Теорија књижевности*, прев. Александар Спасић, Слободан Ђорђевић, Нолит, Београд 1985.

Писац је људско биће и припада манама колико и врлинама. Није власник врлина. (Поводом 100 година од рођења Милоша Црњанског 18. октобра 1993, Ћосић изговара: „Дар не прати врлине. Дар потчињава врлине.”) Поставља високе моралне захтеве писцу. „Књижевник може имати све пороке, изузимајући порок лажи. Можда су могућа уметничка дела и без истине, али ја за таква дела немам интересовања ни уважавања” (август 1983). А истина је у одбрани властите аутономије коју су угрожавале једнако власти и тиранија, колико и новац, слава, положаји. И још нешто чува аутономију стваралаштва: стваралачки процес који се никад не завршава. „Никад књига није довршена док је рукопис на радном столу” (фeбруар 2007).

Ћосићев појам аутономије подразумева отпор према спољашњим притисцима и ограничењима. Укључивање у политичке активности, под условом да је избор писца, не угрожава стваралачку аутономију. У неким његовим ставовима брани се тврдња о једној истини у политици и књижевности. „Требало би да кажем целу истину о нашој савремености; о Милошевићу и опозицији; о српској политици од 1914. године до данас. А кога то занима? Чему то претенциозно ’своје мишљење’ када сам у романима рекао све што је битно?” (25. јануар 1992). Оно што је битно, оно што је истина важи, чини се, и за српску политику.

Остаће недоумица о писцу и истини у оним ставовима у којима се књижевна уметност повезује са политиком. „Видим да су Достојевски, Гогољ, Толстој у XIX веку, а Малро, Сартр, Ками, Ман, Расел, Солжењицин у XX веку, морали да се баве и литературом и политиком како би изразили себе и извршили људску дужност... И ја сам као Достојевски у свом времену, савременицима значајнији као борац за истину и као пророк пропасти титоизма и српске трагедије, но зато што сам писао добре и занимљиве романе” (18. јануар 2004). На какву истину мисли Ћосић? Да ли на уметничку или друштвену и политичку? Ако писац изражава своју људску дужност и уметнички и политички, онда је реч о две истине, а не једној. Очигледно је да Ћосић под истином подразумева и одбрану аутономије стваралаштва, а то би значило да, ако је нема, нема ни истине књижевног дела. Истина је и реч о друштвеним и политичким приликама. Коначно, истина је и у романима.

Др Зоран М. Аврамовић

Научни саветник

Институт за педагошка истраживања Београд

zavramovic@ipi.ac.rs